

EN STUDIE AV INRE SPLITTRING

JAGET I ERIK LINDEGREN'S
DIKTSAMLING *MANNEN UTAN VÄG*

PAULINA ROSIŃSKA

Warsaw School of Social Psychology

ABSTRACT. Erik Lindegren's volume 'mannen utan väg' ('the man without a way', 1942/1945) is considered the most significant work of the Swedish 40s. The volume consists of forty sonnets. They are identical as regards their form, but the traditional structure of sonnet has been 'blown up' here. Such a new form, which combines pure harmony and disintegration, corresponds with the created reality: a world contaminated by evil. A metaphorical equivalent of this world is the 'room of mirrors', described in the first sonnet. All these circumstances influence the protagonist, not only the way in which he appears in the particular poems, but also his psyche. While living in the room of mirrors, he disintegrates into many different images. Each of them represents an attitude, which is often in sharp contrast to the other ones. As a modernist, Erik Lindegren believed that the truth is hidden in subjective visions. Therefore, the man without a way seems to symbolise a universal human nature consisting of many personalities.

Erik Lindegren (1910–1968) är en av den svenska modernismens främsta företrädare. Som poet och kulturpersonlighet gestaltade han sin egen epok, fyrtioalet, men blev även en viktig inspirationskälla för kommande generationer. Diktsamlingen *mannen utan väg* (1942 på eget förlag och 1945 på Bonniers) var Lindegrens genombrott samtidigt som den utlöste häftiga diskussioner om poesins utveckling. Den s.k. "obegriplighetsdebatten" började med att konservativa kritiker förkastade diktsamlingens alltför täta och dunkla metaforik. Men attackerna gällde inte så mycket Lindegrens personliga stil som den modernistiska poesiuppfattningen överhuvudtaget. Tack vare debatten kunde Lindegren och andra fyrtioalister framföra sina idéer om diktarkonsten

inför en större skara läsare. Det blev en lysande seger för modernismen och riktningen fick äntligen fäste i Sverige.

MANNEN UTAN VÄG

Diktsamlingen anses vara fyrtiotalets främsta verk. Den utmärkte sig inte bara genom sin nyskapande metaforik utan även genom den innovativa formen. De fyrtio likadant utformade dikterna är numrerade med romerska siffror. Formen som hade sina rötter i den traditionella sonetten omarbetades till en s.k. söndersprängd sonett. Utav tradition behöll Lindegren den fjortonradiga strukturen men raderna är ordnade parvis och orimmade. Å ena sidan kan man säga att det disharmoniska innehållet har fått en harmonisk form. Visuellt utgör dikterna en regelrätt svit av tvåradningar. Det är även numreringen som ger sken av inre ordning. Å andra sidan är det en brytning mot traditionen – den ursprungliga harmonin har rubbats. Formen är sprängd och sådant är diktsamlingens innehåll också. I Lindegrens omgestaltade sonetter upphävs den traditionella uppdelningen i bilden och reflexionen. Dikterna utgör snarare ett enda flöde av metaforer. Ofta är det mycket svårt att få något sammanhang i den täta bildmassan. *mannen utan väg* återspeglar nämligen Lindegrens reaktion på andra världskriget. Därför framstår den skildrade verkligheten som splittrad och deformerad av det onda.

Människans existentiella situation skisseras i mottot och i de två första sonetter som ofta kallas för diktsamlingens sceneri.¹ Poeten skapar ett öde och fientligt landskap, där individen betraktas "av solens asketiska öga".² Betraktandet – att se och inte se – spelar en avgörande roll vid verklighetens konstruktion:

(i speglarnas sal dar ej endast Narkissos
tronar på sin förtvivlans pelare utan svindel (I)

Människan lever i en värld av speglar och spegelbilder. Metaforiken framhäver hennes oförmåga att genomskåda och begripa verkligheten. Spegeln är å ena sidan det redskap som borde visa sanningen. Å andra sidan förvandlas den till "rinnande vatten och erbjuder döden" (II). I och med sin metamorfos blir spegeln också en symbol för falskhet. Det är i en sådan värld – obegriplig och förvrängd av det onda – som diktsamlingens jag måste finnas till i. Men det faktum att jaget, mannen utan väg, lever i speglarnas sal är av stor betydelse även för hans psykiska konstruktion. Jagets existens är fylld av motsatser. Det handlar inte bara om en yttre oenhetlighet, dvs. olika talande subjekt: ett "frånvarande"

¹ Se t.ex. Kjell Espmark, *Själen i bild*, Bokförlaget Pan Norstedts, Stockholm 1994, s. 153-171.

² Alla citat kommer från: Erik Lindegren, *Dikter 1940-1954, Ett urval*, Bonniers, Stockholm 1989.

jag, ett explicit jag och ibland t.o.m. ett vi. Oenhetligheten gäller även jagets inre. Nyckelfrasen finns i den första sonettens avslutande tvåradig:

i speglarnas sal där en blir de mycket för många

Här suggereras nämligen jagets splittring till många spegelbilder som symboliserar olika sidor av hans identitet. Det är som om jaget ville pröva sig fram till en sanning om sig självt, genom att engagera sig och ta avstånd, genom att påstå och ifrågasätta. För att rannsaka sin egen identitet plockar jaget sönder den och visar upp de enskilda delarna. Splittringen tyder på att individen har drabbats av en medvetandekris, en osäkerhet inför de allmänmänskliga värdenas förfall.

I och med den föreliggande analysen vill jag skildra *mannen utan väg* mot bakgrund av både hans splittring och verklighetens grymhet. Intressant är hur den ovan citerade nyckelfrasen sammanfaller med jagets ambivalenta beteende. Jag vill därför granska i vilka situationer jagets inre splittring trader fram och vad den går ut på. Ambivalensen kommer mest till uttryck i förhållande till den förvrängda verkligheten och medmänniskorna. Dock kommer jag att beröra relationen till "duet" och "viet" endast för att exemplifiera jagets motstridiga strävanden.

JAGETS "FRÅNVARO"

mannen utan väg är en mycket enhetlig diktsamling när det gäller formen och i stort sett även stämningen. Helt annorlunda förhåller det sig med den instans som utformar diktsamlingens universum. Ett tecken på jagets oenhetlighet är bl.a. hans ovilja att avslöja sin identitet eller överhuvud ge sig till känna i en del sonetter. Avsaknaden av pronomina jag, mig eller min ger intryck av jagets frånvaro. Stilgreppet får en särskild betydelse mot bakgrund av den verklighet som suggereras fram i diktsamlingens motto och två inledningsdikter. Jagets frånvaro framhäver nämligen att ödslighet och tomhet är stående element av den skildrade världen. Ofta finns det varken någon centralfigur eller något centralobjekt som skulle utgöra ett slags enande mittpunkt i dessa dikter. Det kan i sin tur tolkas som verklighetens splittring och brist på sammanhang.

Jaget håller sig vanligen undan i de sonetter som i sin helhet är drastiska beskrivningar av den grymma verkligheten, t.ex. V, XV, XXV, XXVIII eller XXXIV. Den talande individens frånvaro skulle tyda på skildringens opersonlighet och objektivitet. Man har ändå svårt att tro det när man analyserar språkutformningen. Trots att jaget inte markerar sin närvaro i de urskilda sonetterna visar metaforenas konstruktion hur starkt han upplever det som händer:

ett avskalat öga brinner: kortslutning och ensamhet
och ödet fotograferar ännu ett förvånat lik (V)

o svarta tårars tystnad i förgiftade fångtorn
med mardrömmens smältugn för fångars magmasmärta (XXXIV)

Men inte bara språket är värderande här utan även bildernas val. Det finns nästan inget positivt i jagets skildringar. Och det som skulle kunna framträda som sådant är frånvarande, förstört, eller deformerat: elden härjar även det oförsäkrade hjärtat (V) rosen är skrumpnad (XXV) och mänskliga läppar är tyngda av död (XXXI). I stället för objektivitet har vi en kontrast mellan det subjektiva sättet att uppleva och "frånvaron" av det upplevande subjektet. Det kan peka på en säregen allmängiltighet. Visserligen ligger subjektiviteten i upplevelsens natur men upplevelsens förutsättning, dvs. kriget, är i och för sig objektiv. Jagets "frånvaro" kan också peka på att kriget dehumaniserar världen och gör människan överflödig. Även övriga individer som dyker upp i diktsamlingen, t.ex. den till döden beredda (VI), gestalten från pietåbilden (XV), lidandets väktare (V), livvakten (VII) och narren (VI), är endast symboler för vissa drag: övergivenhet, lidande, enfald... De är inga varelser av kött och blod. På det viset accentueras en annan förvrängning i speglarnas sal – att äkta människor fattas i den onda världen.

JAGETS OFÖRMÅGA ATT REAGERA

Första gången som jaget ger sig till känna är i sonett IV. Dikten är i sin helhet ett uttryck för människans tragiska belägenhet i världen. Det som ifrågasätts här är den mänskliga existensens grundvalar: lyckan, sanningen, välsignelsen, minnet... Människan reduceras till materia och utlämnas åt det ondas blodiga verksamhet: "förintelsen sågar snuvigt en kropp i lika delar". Och någonsans i utkanten av denna bild, i sonettens sista vers, framträder jaget:

men med ett dödsur bakom den polerade pannan
griper mig raseriets nakna tistelstång

Raseriet är jagets reaktion på det förfärliga som håller på att ske i världen. På den språkliga nivån blir jaget redan i sitt första framträdande reducerat till ett objekt, ett "mig". Formen kan även vara ett uttryck för upplevelsens intensitet och självklarhet. Inför krigets fasor är indignation så naturlig att den inte förutsätter någon medveten reflexion. Själva ordet "tistelstång" kan peka på att jaget liknas vid ett viljelöst dragdjur. På det viset dras jaget in i en ond cirkel där aggression besvaras med aggression. Jaget tror sig alltså reagera samtidigt som han förblir ett manipulerat objekt.

I sonett XIV får jagets raseri ett mera konkret uttryck. Det är vid mötet med orakelkvinnan vilken i likhet med den grekiska Pythian anses ge insikt i det fördolda. Men i stället för den efterlängtade sanningen var det dynamit och ohyra som fanns bakom kvinnans slöja. Besvikelsen framkallar en häftig reaktion:

skänk mig nu en bild av hennes maskstungna nakenhet
och jag skall tro på uppståndelsen till raseriet [...]

över kopplade gravstenar skall jag fälla mina löv
och mitt hjärta skall jag bemåla med rykande mod

jag skall räkna till upplösningens heliga tal
där allting slår över i sin motsats

Det rör sig alltså om ett raseri som medför agerande, ett raseri som vill förändra, besvärja den onda verkligheten. Förebudet om jagets uppståndelse står dock i kontrast till sonett XV. Dikten är visserligen en av dem som saknar ett tydligt markerat jag. Dock är det möjligt att bilden skildrar samma uppståndelse men utifrån, på distans.

trummorna vandrar i morgonljusets spetsgård
och en kropp vaknar i sken från slocknat ande

en hand rinner ut och vet ej vart den hör
tills den sakta krymper ihop inför allas blickar

Det talande subjektet vet att raseriet har misslyckats eller kommer att göra det. Kanske ligger orsaken däri att det bara är kroppens uppståndelse och inte andens. På det viset blir jagets raseri mera fysiskt än psykiskt. Jaget ska bemåla hjärtat med "rykande mod". Det är alltså ingen autentisk känsla som emanerar från jagets hjärta. Modet kommer utifrån – det uppstår genom målandet – vilket förklarar varför handen är vanmäktig. Handlandet får ingen bekräftelse i jagets inre, det verkar ha något primitivt i sig såsom själva krigsmålningen och besvärjelsen.

Orsaken till jagets bristande handlingsförmåga ligger också i omgivningens negativa påverkan. Jaget känner sig nämligen utsatt för saklig observation. I sonett XII reduceras det betraktande subjektet till ett intrigant öga som har jaget i sin makt. Det är så mycket mer pinsamt att jaget observeras i en ytterst intim situation, nämligen det att begrunda sin oro och alienation i världen. Jagets uppfattning av ögat är närmast paranoid. Ordet "intrigant" innebär en övertygelse om att observationen tjänar ett ogenomskådligt syfte. Trots sin paranoia får jaget inte unna sig galenskap:

[...] vansinnet är oåtkomligt och munnen vidgas
till ett förtvivlans rop som bryter samman i tystnad

Det är t.o.m. omöjligt att ge uttryck åt sitt känslotillstånd genom en fysisk reaktion. Jaget får inte förmedla sin förtvivlan vilket implicerar att den inte kommer att väcka något gensvar. Orsaken till att jaget inte är förmöget till autentiska och fulländade reaktioner ligger alltså i både yttre och inre begränsningar. Man kan dock inte säga att jaget saknar vilja. "sången brinner och jag torkar det röda skenet ur pannan" – bakom dessa ord från sonett XXXVI kan man ana stor entusiasm. Men jaget behöver något att kunna falla tillbaka på, ett slags

fundament eller utgångspunkt för sina handlingar. Han verkar känna sig lösryckt från det värdemässiga sammanhanget. Indignationen kan inte vara enbart en ovillkorlig fysisk reaktion som det står i sonett IV ("griper mig raseriets nakna tistelstång"). Den borde ha sitt ursprung i övertygelsen om att några grundläggande värden (för subjektet i fråga) har kränkts:

mitt enda öde längtar efter sin stjärna
men inga strålar släpps fram genom minnets svetteduk

Jaget vill alltså se sin aktivitet som välgrundad och målinriktad, vilket är svårt eller rentav omöjligt på grund av den allomfattande bristen på sammanhang.

Den ovan nämnda viljan att reagera kontrasterar mot jagets strävande efter att undandra sig världen. Det är en önskad ensamhet som jaget åstadkommer i öknen, dvs. på den plats där människan alltid har ställts på prov och tvingats till att rannsaka sig själv. Men här är undandragandet endast fysiskt eftersom jaget inte kan glömma den värld som han vill isolera sig från. Strax berövas jaget även denna ofullkomliga ensamhet:

[...] det osynliga dramat intar sin plats i kulissen
och i den tigande öknen svallar ett människohav

Jaget har påtvingats en samvaro med oräkneliga individer. Dramat utspelar sig dock inte på scenen utan i kulissen och därför är det osynligt och tyst. Människohavet vill alltså dra till sig jagets uppmärksamhet genom sin blotta existens, inget annat. Men jaget – som tidigare självt har varit objekt för observation – vill inte avstå från den passiva åskådarens roll. Sonetten avslutas utan att jaget reagerar. Han pendlar dramatiskt mellan ett inre handlingstvång och det lamslående medvetandet om egna brister och begränsningar.

JAGET OCH NATUREN

En lika tvetydig attityd kan man observera när det gäller jagets förhållande till naturen. Landskapet i speglarnas sal uppfattas som fientligt och främmande vilket redan antyds i mottot. Det är markant att verkligheten i stort sett består av konstgjorda element medan naturen, i synnerhet dess positiva företeelser, ofta har periferisk ställning. De konstgjorda elementen framhäver jagets alienation i världen, oförmåga att frigöra sig från olika begränsningar. Därför är det ofta torn, sprängda broar, klyftor, labyrinter eller sådana anordningar som symboliserar verklighetens brutalitet: "tortyrns skenor"(XXXIV), "dödens tunnlar" (XXXV) och "stryparnas steg" (V). Landskapet består även av konkretiserade eller personifierade begrepp vilket ytterligare betonar dess onaturlighet. Det är som om världen endast vore en språklig och begreppslig konstruktion i stället för en naturlig skapelse. Det tydligaste exemplet är sonett VII vilken beskriver

ett fragment av verkligheten, ett "här", genom att bestämma och konkretisera några begrepp: tystnaden, döden, sanningen, meningen och ångesten:

här i denna tystnad som utplånar gränsen
mellan de levande döda och dödas levande önskan

Jaget är fångat i denna konstgjorda "begreppsvärld", denna språkliga konstruktion som inte bara är onaturlig utan även – paradoxalt nog – obegriplig. En sådan verklighet är oacceptabel och därför vill jaget inte uppfatta sig som en likvärdig del av den. Jaget kan inte lita på sin omgivning eftersom både sanningen och meningen har satts ur funktion. Även gränsen mellan livet och döden, gränsen som förutsätter den primära ordningen i världen, har rubbats här. Det är inte döden utan dödandet som gäller. Med en sådan ond värld vill inte jaget identifiera sig.

Dock är det inte så lätt för jaget att avgränsa den "goda" verkligheten från den "onda". En enkel motsättning mellan det konstgjorda och det naturliga ter sig otillräcklig här. Det är nämligen även naturen som upphör att vara "naturlig". Den undergår negativa förändringar vilket kommer till uttryck i sonett XXV. Det finns inte mycket grymhet i denna dikt men det är alltid något som inte stämmer, ett slags fulhet eller förvrängning av naturen:

det trogna biet surrar för den skrumpnade rosen
rabieshunden dricker ur den sjunkna stormens strupe

Mot bakgrund av liknande deformationer ter sig den sista raden relativt normal, nästan som en kortfattad information: "dovt vilar garnisoner under regnets tysta spräng". Satsen kommer som en påminnelse om att denna förvrängda verklighet inte är någon mardröm eller produkt av sjuk fantasi. Det är helt enkelt det dröjande kriget som förstör den naturliga ordningen, eller åtminstone jagets uppfattning av denna. Den traditionella tron på att människan är en integrerad del av naturen har rubbats. Naturen håller på att förändras – den har smittats av ondskan. Här ligger orsaken till jagets ambivalenta attityd. I sonett XII ger han uttryck för sin misstro: en vanlig naturföreteelse, vinden, uppfattas som ett slags förfalskande mask. Jaget kan inte heller lita på naturens livgivande kraft, dvs. regndroppar:

dagen iför sig blåstens förvidna klädnad
och åter litar jag ej på regnets tysta droppar

där de lösgör sig från älskande grenar och blad
som ej kan behålla dem ej hata dem

Skildringen återspeglar jagets oro, en föraning om att det är något förrädiskt som lurar bakom hans rygg. Men det finns ingen när jaget vänder sig om, "blott jordytan buktar sig och någonting ler". Som om själva naturen ville spela honom ett spratt. Det uppstår en konflikt mellan omvärldens opålitlighet och

jagets vilja att ändå tillhöra den. Jaget är rädd för att förlora kontakt med naturen trots att den är så främmande:

och ändå är jag rädd för att rövas bort från jorden
med dess osakra febrar och hemliga resor

I sonett XXIII skildras den efterlängttade återföreningen med naturen i rentav sakrala dimensioner. Den jämförs nämligen med nattvarden som är en symbol för människans förbindelse med Gud:

och därför faller björkens gula medaljong
så lugnt i detta djup av stenars lappar

och stenars tunga smalter ej oblaten
till åminnelse av sommarbergens svallda ådror

Men samhörigheten med naturen betraktas både som nödvändig och svår att uppnå.

Jagets strävande efter att bli en del av den naturliga ordningen är inte alltid dömt att misslyckas. I sonett XI är det nämligen jorden, den bördiga mulden, som jaget tar sin tillflykt till:

och blott djupare sjunker jag ned i jordens vår
som gror i min mun i mina händer min strupe

Jorden föreställer en trygg plats där jaget kan vila i lugn och ro. Dess livgivande kraft kommer till uttryck genom orden "vår" och "gro". I motsats till okenlandskapet som dominerar i diktsamlingen är denna jord rik på vatten. Där finns "källornas lysande rötter" och "luckrande flöden". Jordens livgivande kraft ädlas till något religiöst genom att kallas för "ett styrkans kloster". Kombinationen av bördigheten och religionen leder tankarna till den traditionella föreställningen om moder jord som en urkraft och början till allt liv. Men för jaget är vilandet – inte livet – ett mål i sig:

och jag vilade trygg under stenarnas borda
under bordornas skydd i skymningens blodande vår

En slutgiltig viloplats i jorden under stenarna associeras först och främst med döden. Moder jord skulle i så fall erbjuda döden i stället för livet. Döden som kanske är det enda sättet att återförenas med naturen.

JAGET OCH POSITIVA UPPLEVELSER

Jagets ambivalens kommer också till uttryck genom hans försök att sätta sin mörka världsuppfattning åsido. I bjärt kontrast till jagets sätt att uppleva verkligheten är sonett XXI. Redan vid en snabb översikt kan man se att stämningen här är helt annorlunda än i diktsamlingens övriga sonetter:

att älska utan att veta det att stilla lyssna
till ljudet av sanningens outröttliga dyrkar

Sonetten utgör en rad önskningar som kommer till uttryck genom infinitivkonstruktioner. De emanerar visserligen från jagets otillfredsställelse men dikten är på intet sätt bitter, tvärtom, det finns mycket hopp i den, särskilt i de avslutande orden: "och veta att det värsta och det bästa återstår". Det är en mycket intim önskan som man anar bakom sonettens formuleringar trots att de är skrivna i opersonlig form. Jaget avstår från att ge sig till känna och därför ligger det intima i önskningarnas art. Vad som efterlängtas i dikten är: kärlek, sanning, smekning, självrannsakan, inblick, starka känslor men även harmoni och försoning. Man kan observera att jaget uttalar sina önskningar med ett slags ömhet vilket accentueras genom sådana uttryck och ord som: "stilla lyssna", "falla mjukt", "glida med molnen", "småljud", "brusa". Det är som om jaget njöt av själva önskan vilket kan förklaras olika. Jaget tror nämligen på att hans önskningar ska gå i uppfyllelse och därför är själva önskan så behagligt. Eller tvärtom: jaget vet att önskningarna aldrig kommer att förverkligas och därför måste själva önskan räcka, som en utopisk tanke man leker med. I Roland Lysells monografi om Lindegrens författarskap tolkas däremot jagets åtnjutande som narcissism.³ Men här måste man omgestalta narcissismens definition. Det rör sig inte om en förälskelse i sitt ego för då skulle jaget förmodligen framhäva explicit sin existens eller t.o.m. ställa den i centrum. Det är snarare förälskelsen i det egna sättet att förnimma och längta. Intressant nog är jagets längtan mycket harmonisk mot bakgrund av diktsamlingens pessimism. Men kanske är denna harmoni ett ytterligare tecken på jagets narcissism – han tror sig nämligen kunna uppnå en inre balans trots den grymma verkligheten utanför. Det att jaget inte markerar sin närvaro skapar ändå ett visst avstånd mellan den narcissistiska upplevelsen och det önskande subjektet. Kanske rör det sig om en självbespeglning – ett försök att rannsaka och helt låta sig upptas av sina egna drömmar i stället för att ständigt fokusera på de yttre företeelserna. På det viset är den positiva upplevelsen något som jaget endast kan längta efter, något som är otillgängligt i de aktuella förhållandena.

JAGET OCH ANDRA

Det är även från jagets relationer till andra individer som man kan avläsa hans inre splittring. En markant motsättning träder fram när man analyserar förhållandet mellan jaget (mannen) och duet (kvinnan) som når sin kulmen i sonett XXII. Dess ömma stämning leder tankarna till den ovan nämnda "narcissistiska" dikten. Men i stället för att försjunka i sina egna drömmar tränger jaget in i duets fantasivärld:

³ Roland Lysell, *Erik Lindegrens imaginära universum*, Doxa, Bodafors 1983, s. 109.

stilla som en brun fylls rummet av dina drömmar
 stort växer nattens frö i undanskymda händer
 tryggt sover vid ditt hjärta förmultnandets löv
 och vårens isglans bruten i din pannas prisma
 smälter ned och fuktar dina rötter i din sol

Sonetten ger uttryck för en mycket intim psykisk gemenskap mellan två människor. Jaget överskrider sin identitets gränser för att i drömmen sammansmälta med duet. Och duet erbjuder en trygg tillflyktsort i sitt inre. Diktens harmoniska och kärleksfulla stämning står i bjärt kontrast till sonett XXVI som handlar om de älskandes avrättning. Scenen skildras utifrån, av en individ som inte är inblandad i händelserna men den språkliga utformningen tyder på starkt känslomässigt engagemang. Därför kan man betrakta dikten som en spegelbild av relationen mellan jaget och duet:

i gryningens huva huttrar de älskandes avsked
 deras förkollnade tro slår upp i blödande kärlek
 och marken fattar eld och brinner av deras ögon
 men skuggspelet på fängelsets mur slacker deras syn

Sonetterna XXII och XXVI skiljer sig från varandra på flera plan. Den inre verkligheten kontrasteras mot den yttre, den ömma stämningen mot skildringens brutalitet, gemenskapen mot de älskandes avsked och död. Samhörigheten som i sonett XXII tycktes trotsa den onda världen förkastas nu av jaget. Den är för svag och otillräcklig för att skydda människan mot ett yttre hot. Diktens jag, som skulle kunna kallas för det sunda förnuftets röst, tillåter sig även en ironisk summering: "och ett munspel tolkar [...] drömmar om kärlekens flammor som får helvetet att slockna". På det viset reduceras gemenskapen mellan jaget och duet till ett billigt fantasispiel som är oförmöget att motsätta sig den grymma verkligheten.

En annan sorts gemenskap framhäver jaget genom att använda pronomenet vi i ett antal dikter. Det är en gemenskap som påtvingas av omständigheterna eftersom kriget drabbar inte bara en eller några individer, det drabbar alltid massor. Oavsett om det finns en känslomässig gemenskap eller inte, finns det alltid en gemenskap som innebär samma eller liknande öden. Därför kan man beteckna det kollektiva subjektet vi som mänskligheten eller kanske mera exakt som offren, de drabbade. Men även i de dikter som saknar pronomenet vi kan man ana jagets inlevelse och medlidande med de utsatta. Själva faktumet att jaget ägnar så stort utrymme åt de drabbades belägenhet är talande:

redan själva sörjandet kräver flera dödsoffer
 även en järnvägsolycka stammar förlåt (V)
 men var då de döda starkare och förödmjukelsen
 helig måste åter de levande hekatomborna offras

åt de dödade döda de mördade döda (XXX)

Men vid sidan om de drabbades lidande är det ofta deras vanmakt som jaget framhäver. Offren skildras som passiva objekt för manipulation, som "artiga ansiktens kortlek" blandad av vinden (V). Denna tanke står även bakom teatermotivet som dyker upp i några dikter. Ibland tror sig jaget tillhöra dramats aktörer:

tigande uppföres vår falska styrkas skådespel
ironiskt riktas strålkastaren ned i vår avgrund (X)

Men det händer också att jaget tar avstånd från de drabbades grymma skådespel och gör sig självt till åskådare, t.ex. i den ovan nämnda sonett VIII ("när det osynliga dramat intar plats i kulissen"). Offrens vanmakt stöter bort jaget trots att hans egen relation till aktivt handlande är rätt problematisk. Avståndstagandet är mycket tydligt i sonett XXVIII som i opersonlig form skildrar verklighetens absurda brutalitet. Det är en rad lika utformade påståenden men den sista versen ter sig snarare som en önskan:

att slå sig igenom och nå fram till en utsikt
dar blixtar jagar för att hämnas mänskligheten

Citatet framhäver en kontrast mellan det talande jaget och den omtalande mänskligheten. Jaget pekar nämligen på sin *vilja* (även om dess förverkligande är nästan omöjligt) att bryta sig ut ur den onda cirkeln. Det är just viljan som ska skilja honom från mängden. Jaget visar sin medkänsla samtidigt som han vill bevara sin individualitet. Han strävar efter en djup samhörighet men på egna villkor. Vad är orsaken till denna ambivalens? Kanske trots sitt strävande efter att tillhöra de drabbade är jaget inte en av dem. Kanske är han dömd till att uppleva den grymma verkligheten på avstånd, genom att se och skildra den i stället för att delta. Det skulle förklara jagets bristande förmåga att reagera. Han vill stå på offrens sida men kan inte identifiera sig med dem. Det enda han kan göra är att leva sig in i deras läge. Detsamma gäller hans relation till "dödgångaren" som är den mest distinkta bifiguren i diktsamlingen, och likt jaget avskild från mängden. De rader som beskriver "dödgångaren" inleds nästan alltid med frasen "jag såg honom". Språket suggererar jagets medkänsla men själva "seendet" skapar – åtminstone fysisk – distans:

jag såg honom digna under jordens oberörda hat
reducerad till en metronoms grymma hemlighet (XVII)

Jagets aktivitet innebär alltså inget handlande utan iakttagande och återgivning av verkligheten. Det är kanske därför som han placerades i speglarnas sal. På det viset får han oändligt många bilder att se på och konfrontera.

Diktsamlingens jag är mycket oenhetligt vilket står i kontrast till den harmoniska formen. Mannen utan väg pendlar mellan olika attityder, ger uttryck för motsatta känslor. Jaget accentuerar sin vilja att agera och kontrasterar den med de drabbades vanmakt. Men samtidigt har han svårt att omsätta denna vilja i verklighet. Jaget tror sig vara utsatt för en pinsam observation samtidigt

som hans aktivitet oftast går ut på att iaktta andra. Vad mer, han försöker även bygga upp en gemenskap med "dödgångaren" genom att se på figurens lidande. Lika tvetydig är jagets uppfattning av omgivningen. Naturen skildras å ena sidan som förvrängd och fientlig, som ett öken eller en konstruktion av ihåliga begrepp. Å andra sidan har jagets förhållande till naturen något religiöst i sig. Något som förenar det hedniska och det kristna och på det viset pekar på en ursprunglig universell ordning i världen. Jaget betar sig lika ambivalent inför positiva upplevelser. Den skildrade verkligheten är helt igenom grym och dunkel. Någonstans mitt i det onda gör jaget ett försök att isolera sig – han vill nämligen fokusera på ett ömt förnimmande av sig själv och duet. Denna ömhet kommer oväntat och försvinner snabbt och därför måste man fråga sig om den inte har till uppgift att framhäva verklighetens brutalitet ännu mer. Jagets samhörighet med duet kontrasteras omedelbart mot de älskandes avsked och död. Som om jaget inte kunde avgöra om samhörigheten mellan människor överhuvud är möjlig. Så fort den träder fram, antingen i form av ett jag-du-förhållande eller ett "vi", blir den förnekad eller rentav förkastad. Närhetskänslan suggereras av språkutformningen men det är alltid ett avståndstagande som kommer till uttryck på det innehållsmässiga planet. Likaså förhåller det sig med ambivalensen själv. Den är aldrig explicit, den utgör aldrig ett tema i sig. Man kan nämligen sluta sig till jagets vacklan mellan olika attityder genom att analysera diktsamlingen i sin helhet.

Denna studie utgick från spegelsceneriet och nyckelfrasen i sonett I: "i speglarnas sal där en blir de mycket för många". Metaforen förutsäger jagets inre splittring som i sin tur förklarar hans ambivalens, tvekan och osäkerhet inför den nya, förvrängda verkligheten. Oförmågan att både skapa sig ett eget fast handlingsmönster och stödja sig på det traditionella värdesystemet kommer till uttryck i och med diktsamlingens titel: *mannen utan väg*. På det viset utgör varje sonett en milstolpe i jagets vandring genom sitt inre. Splittringen i sig betraktas som en negativ företeelse därför att den har sina rötter i verklighetens sönderfall. Men splittringen omsätts i något positivt. Genom att se sig splittrat, genom att pröva och ifrågasätta olika attityder, kan jaget rannsaka sig självt. Tillsammans skapar de enskilda "spegelbilderna" ett universellt jag, dvs. ett jag som skildras utifrån olika perspektiv och förutsättningar. Därför är *mannen utan väg* en mångdimensionell vision av människan, en vision utformad enligt modernisternas diktuppfattning: att den objektiva sanningen består av flera subjektiva sanningar.

BIBLIOGRAFI

- Backström, Lars, Alltet och den stelnade. Några ledtrådar genom Lindegren, *Ord och Bild* 1955, s. 277-284.
- Backström, Lars, *Erik Lindegren. En ny upplaga med tillägg om de sista åren*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1979.

- Cullhed, Anders, "Tiden söker sin röst". *Studier kring mannen utan väg*, Bonniers, Stockholm 1982.
- Edfeldt, Johannes, *Erik Lindegren – inträdestal i Svenska Akademien*, Kungliga Bocktryckeriet P. A. Norstedt & Söner, Stockholm 1969.
- Espmark, Kjell, *Själen i bild, En huvudlinje i modern svensk poesi*, Bokförlaget Pan Norstedts, Stockholm 1994.
- Hallind, Kristina, *Taylor och deviser. Studier i Erik Lindegrens diktning till Halmstadgruppens måleri*, LiberLäromedel, Lund 1978.
- Henmark, Kai, Erik Lindegren – extasens diktare, *Ord och Bild* 1961, s. 460-473.
- Hermelin, Carola, *Vinteroffer och Sisyfos. En studie i Erik Lindegrens senare diktning*, AB Lunde-
quistiska Bokhandeln, Uppsala 1976.
- Isaksson, Bernice, Erik Lindegren och känslan, *Bonniers Litterära Magasin* 1965, s. 477-482.
- Lindgren, Erik, *Dikter 1940-1954. Ett urval*, Bonniers, Stockholm 1989.
- Lysell, Roland, *Erik Lindegrens imaginära universum*, Doxa, Bodafors 1983.
- Printz-Påhlson, Göran, Som den segrande röken, i författarens: *Solen i spegeln. Essäer om lyrisk modernism*, Bonniers, Stockholm 1958.
- Wall, K. G., *Mannen utan väg. Kommentarer av en oinvigd*, i: Lars-Olof Franzén (red.), *40-tals författare*, Bokförlaget Aldus/Bonniers, Stockholm 1965.